

Epiloog

Verleden, heden en toekomst van onderzoek in cultuursector

Anita Twaalfhoven Welke opvallende veranderingen op het gebied van onderzoek waren er de afgelopen decennia? En wat is urgent met het oog op de toekomst? Boekman vroeg drie deskundigen om zich te buigen over deze en andere vragen: socioloog Ton Bevers, cultuursocioloog Nico Wilterdink en geesteswetenschapper Elske Gerritsen.

De socioloog Ton Bevers, hoogleraar Algemene Cultuurwetenschappen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, blikt terug op het onderzoekslandschap aan het einde van de jaren tachtig. 'Het sociaalwetenschappelijk onderzoek op het gebied van kunst en cultuur had toen een extra impuls gekregen en institutionele verankering door de vestiging van nieuwe opleidingen cultuurwetenschappen aan een aantal universiteiten. Hiervan profiteerden de theorievorming en het empirisch onderzoek, en ook het in opdracht uitgevoerde beleidsonderzoek aan universitaire instituten. Daarnaast rapporteerden de onderzoekers van grote beleidsadviserende instanties regelmatig over de cultuursector: het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid (HRWB) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Private onderzoeksbureaus waren er toen ook al – met Intomart als grootste en bekendste – maar hun aantal was gering.'

Dit landschap is de afgelopen decennia veranderd, stelt hij. 'Universitaire onderzoekers zijn zich, onder invloed van de toegenomen wetenschappelijke competitie, meer gaan concentreren op internationaal publiceren. Als gevolg daarvan verhuisde het beleidsgerichte onderzoek van de faculteiten naar speciaal voor contractonderzoek opgerichte universitaire onderzoeksbureaus, zoals IVA, SEO en RISBO. Ook kregen zelfstandige bureaus als Berenschot en Twijnstra & Gudde een groter marktaandeel in het beleidsonderzoek. Parallel hieraan zette een andere trend door: het neoliberale marktdenken. De overheid voegde de daad bij het woord en vertaalde discussies over de grenzen van de verzorgingsstaat in nieuw beleid. De cultuursector diende als proeftuin voor het streven naar verzelfstandiging en privatisering van overheidsinstellingen. De kunstwereld raakte vertrouwd met economische termen als cultureel ondernemerschap, sponsoring, doelmatigheid, efficiëntie en budget-

financiering. Ook het beleids- onderzoek veranderde hierdoor van karakter. Opdrachtgevers gingen vaker te rade bij organisatieadviseurs, economen en bestuurskundigen dan bij sociologen. Bovendien wilde men de resultaten sneller en beknopter op tafel hebben. Terwijl onderzoek bij universiteiten meestal vertraging opliep, onder meer doordat er begeleidingscommissies bij betrokken waren. Als ik in mijn boekenkast kijk, zie ik de “verzamelde werken” van het BKR-onderzoek: zeven banden 1981-1983. Zoiets zou nu niet meer kunnen.’

Op afstand van cultuurbeleid

Nico Wilterdink, emeritus hoogleraar Cultuursociologie aan de Universiteit van Amsterdam, vult aan: ‘Nederland kende van oudsher nauwe verbindingen tussen sociaal-wetenschappelijk onderzoek en beleid. Maar beleidsgericht opdrachtonderzoek kwam steeds meer in handen van gespecialiseerde, particuliere onderzoeksbureaus. In de praktijk komt dit neer op marktonderzoek en effect-onderzoek ten behoeve van marketing en de evaluatie en verbetering van beleid.’ Dat voorziet zeker in een behoefte, denkt hij. ‘Maar wetenschappelijk gezien zijn de resultaten weinig interessant.’

Beiden signaleren dat universitair onderzoek verder

van het cultuurbeleid af is komen te staan. Bevers: ‘Omdat de onderzoeksvragen aan de universiteiten meer zijn afgestemd op de internationale dan op de nationale agenda, doen universitair onderzoekers ook minder mee aan het binnenlandse cultuurdebat. Terwijl wetenschappelijke publicaties uit het internationale circuit evenmin echt doordringen tot de nationale samenleving. Voor onderzoeksstages, werkstukken en scripties van studenten is de cultuursector in eigen

‘De cultuursector diende als proeftuin voor het streven naar privatisering’

stad en land uiteraard een uitgelezen speeltuin, maar de resultaten van deze oefeningen zijn voor het beleid minder relevant.’

Bevers vervolgt: ‘Rapporten van zelfstandige onderzoeksbureaus zijn doorgaans bedoeld voor intern gebruik, worden gelezen door de betrokken beleidsambtenaren en door een paar professionals van de onderzochte instellingen. De reikwijdte ervan is dus beperkt en voor een debat in ruimer verband zijn ze meestal niet geschikt. Private onderzoeksbureaus zijn sterk afhankelijk van de opdrachtgever en hebben niet de vrijheid om zelf hun probleemstelling te formuleren. Hun onderzoek is doorgaans ook niet theoretisch gestuurd, maar tamelijk inventariserend en beschrijvend van aard.’

Kortom, zowel het wetenschappelijk onderzoek als het versnipperde beleids-onderzoek functioneren steeds meer in beperkte kring. Dat verzwakt hun bijdrage aan de verbetering van de discussie over kunst en cultuur in de samenleving, is de conclusie.

Cultuurspreiding

Wilterdink benadrukt dat er desondanks nog steeds verbindingen zijn tussen sociaal-wetenschappelijk onderzoek en beleid – ook op het gebied van kunst en cultuur: ‘Zo ontmoeten bij de Boekmanstichting wetenschap en beleid elkaar. Verder voedt het SCP het beleid met tal van nauwkeurige en nuchter registrerende rapporten, onder meer over trends in vrijetijdsbesteding en cultuurdeelname, die ook voor de (universitaire) wetenschap van belang zijn. Het SCP zet met dit onderzoek een traditie voort. Die ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog in nauwe samenhang met het streven van de overheid naar cultuurspreiding. Het genot van cultuur, in de zin van de hogere kunsten, moest zich vanuit de ontwikkelde bovenlagen verbreiden naar alle lagen van de bevolking en alle uithoeken van het land.’ Maar onderzoek toonde steeds aan dat dit doel nog bij lange na niet was bereikt. ‘Mensen met een lagere positie wat betreft beroep, opleiding en inkomen bleken sterk ondervertegenwoordigd te zijn in de aldus gedefinieerde cultuurdeelname.’

Inmiddels is het oorspronkelijke beleidsdoel van cultuurspreiding verlaten, maar het streven om zoveel mogelijk individuen en bevolkingsgroepen bij cultuur te betrekken, is gebleven. ‘Althans – tot voor kort’, nuanceert Wilterdink met een verwijzing naar de recente bezuinigingen op cultuur. ‘Daarbij verschoof de aandacht van de lagere klassen naar andere doelgroepen, zoals jongeren en allochtonen. Maar wat vooral veranderde, was de betekenis van cultuur in het cultuurbeleid: het werd minder vanzelfsprekend om cultuur te identificeren met de hogere kunsten. Andere, als populair beschouwde cultuuruitingen werden vanaf de jaren zeventig eveneens als waardevol gezien en daarom soms ook als subsidiabel beschouwd.’

Hij vindt het aannemelijk dat de sociale wetenschappen in deze beleidsveranderingen

een rol hebben gespeeld. ‘Omdat onderzoek bij herhaling aantoonde dat de milieu-gebonden verschillen in cultuurdeelname, ondanks het beleid van cultuurspreiding, hardnekkig bleven voortbestaan, was er goede reden dit beleid te herzien.’ Daarbij groeide het inzicht dat kennismaking met de schone kunsten niet zomaar leidt tot kunstgenot. Culturele voorkeuren blijven nauw samenhangen met sociale herkomst, opleiding, inkomen en beroepspositie. Onderzoek hiernaar was verbonden met een specifieke sociologische optiek, die de gevestigde culturele hiërarchie ter discussie stelde. In deze visie komt de culturele hiërarchie voort uit ongelijke maatschappelijke verhoudingen. Voor een beleid dat zich richt op het vergroten van de cultuurdeelname betekende dit vervolgens dat er een ruime diversiteit van culturele uitingen gestimuleerd moest worden, om zo aan de diverse voorkeuren van verschillende bevolkingsgroepen tegemoet te komen.

Wilterdink: ‘Ook kon op basis van sociaal-wetenschappelijke inzichten beargumenteerd worden dat het onderwijs van groot belang is in de vorming van culturele belangstelling. Wellicht is mede hierdoor cultuureducatie sinds de jaren negentig een belangrijk programmapunt geworden in het Nederlandse onderwijs. Dat heeft het duidelijkst gestalte gekregen in de introductie in 1998 van het vak Culturele en Kunstzinnige Vorming in het voortgezet onderwijs. Dit heeft weer aanleiding gegeven tot toepassingsgericht onderzoek om de effecten van cultuureducatie te bepalen.’

Meer diversiteit

Wilterdink schetst hoe sociaal-wetenschappelijke denkbeelden en onderzoek het overheidsbeleid kunnen beïnvloeden. Zoals Bevers benadrukt, gebeurt het ook vaak andersom: dat beleidsonderzoek haast klakkeloos de agenda van beleidsmakers

volgt. Vooral sinds de invoering van de kunstenaarssystematiek lijkt dat het geval. Bevers: 'Wat mij opvalt en vraagtekens oproept, is dat sindsdien de overheid de agenda van culturele instellingen volledig is gaan overheersen. Bij iedere ronde komen er van rijkswege nieuwe, vooral sociaal-economische doelstellingen en criteria aan te pas om het kunstenaarplan anders te doen zijn dan het daaraan voorafgaande. Indieners van beleidsplannen vullen hun aanvraag voor subsidie in door netjes bij iedere rubriek de subsidiegever naar de mond te praten. In heel het land gaan zo de beleidsagenda's van de instellingen sterk op elkaar lijken en debatteert iedereen over hetzelfde.' Dit stramien leidt tot verschraving van het cultuurdebat, vindt hij, want de discussie verengt zich tot de onderwerpen die de centrale overheid voor de kunstwereld heeft bedacht. 'Hier zou meer diversiteit welkom zijn.'

Voor het onderzoek betekent deze ontwikkeling dat die agenda ook sterk afhankelijk is van de vierjaarlijkse beleids-cyclus. Bevers: 'Er is weinig visie op andere probleemstellingen dan die welke door het kunstenaarplan worden gesouffleerd. Om beslagen ten ijs te komen, kan niemand zonder *facts & figures* en *evidence-based* onderzoek, ook al blijft het vaak bij

beschrijvende in plaats van verklarende grafieken en statistieken. De kunstenaarplannen bepalen grotendeels wat er gemeten en gewogen wordt.' In die zin is het onderzoek voor het beleid wellicht effectief, maar of dat voor de praktijk ook zo is, vindt hij nog maar de vraag.

In hoeverre kan onderzoek van dienst zijn bij de legitimering van cultuurbeleid en de subsidiëring van cultuur? 'Aan de cultuursociologie als zodanig kunnen moeilijk richt-

'Kunstenaarplannen bepalen grotendeels wat er gemeten en gewogen wordt'

lijnen en legitimaties worden ontleend voor welk cultuurbeleid dan ook', vindt Wilterdink. 'Een invloedrijke wetenschappelijke legitimering voor stimulerend cultuurbeleid komt uit een andere hoek: de economische geografie. Daarbij denk ik speciaal aan Richard Florida met zijn werk over de creatieve klasse.' Volgens Florida is de economische bloei van steden in onze post-industriële maatschappij afhankelijk van hoogopgeleide, innovatieve professionals, leden van de creatieve klasse, en zijn steden voor deze mensen aantrekkelijker naarmate ze meer te bieden hebben. Tot dat aantrekkelijke aanbod behoren musea, theaters en filmhuizen. Culturele voorzieningen zijn, kortom, goed voor de lokale economie. 'Deze stelling, aanvankelijk specifiek ontwikkeld voor de Verenigde Staten, is bij stadsbestuurders in veel landen enorm aangeslagen, al is ze wetenschappelijk omstreden', zegt Wilterdink. 'Ze kan worden ingezet als argument om meer geld voor culturele

voorzieningen vrij te maken, in eerste instantie op gemeentelijk niveau, maar bij uitbreiding ook op nationaal niveau.'

Wilterdink vervolgt: 'Een gedachte die de laatste tijd in cultuurnota's opduikt, is dat cultuur – met inbegrip van de populaire cultuur – een bindende en tegenstellingen overbruggende functie heeft. Deze gedachtegang kan met sociologische noties in verband worden gebracht. Maar het is mij niet bekend of bepaalde sociologen hierbij een aanwijsbare invloed hebben uitgeoefend, en evenmin of sociaalwetenschappelijk onderzoek hierbij enige rol heeft gespeeld.'

Kennisbenutting

Bevers denkt genuanceerd over de invloed van onderzoek op beleid en praktijk. 'In een democratie geldt het primaat van de politiek, dat wil zeggen dat een cultuurpolitieke visie richtsnoer is voor het formuleren van een cultuurbeleid. Dan is er natuurlijk de weerbaarste praktijk, het culturele veld met zijn talloze spelers die ieder hun eigen belangen hebben.' In dat licht vindt hij het al heel wat als onderzoek helpt om inzicht te verschaffen in de werking van een sector en in de relaties tussen sectoren, bijvoorbeeld tussen politiek, economie en cultuur. Verder vindt Bevers het van belang dat er meer gedetailleerd onderzoek wordt ingezet om de discussie over beleidsvragen te verrijken en verbeteren. Het gaat daarbij om wetenschappelijke studies op deelgebieden als kunsteducatie, cultuurfinanciering en internationalisering. Liever niet eenmalig, maar gebaseerd op monitoring.

Bevers: 'Effectief zijn ook diagnose-rapporten van organisatieadviesbureaus die een instelling of een sector doorlichten en met concrete reorganisatievoorstellen komen. Maar de maakbaarheid en haalbaarheid bij het meten van effecten van kunsteducatie op het vermogen om hogere cijfers te halen voor schoolvakken zijn bijvoorbeeld weer veel

geringer. Datzelfde geldt voor het bepalen of berekenen van het belang van culturele voorzieningen voor de economie van een stad. Op onderzoek "voor de Bühne" zit niemand meer te wachten, dat is allemaal veel te doorzichtig.'

Met het oog op de toekomst is het beleid van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) van belang. Deze organisatie financiert onderzoeksprogramma's en tal van toponderzoekers aan universiteiten. Senior beleidsmedewerker bij de afdeling Geesteswetenschappen Elske Gerritsen: 'De aandacht voor kennisbenutting bij het doen van wetenschappelijk onderzoek is de afgelopen jaren groter geworden, ook binnen het beleid van NWO. Hierbij gaat het expliciet om het gebruik van wetenschappelijke kennis en vaardigheden buiten de academische wereld. Dit betekent dat aan onderzoekers die een subsidieaanvraag bij NWO indienen, wordt gevraagd om niet alleen in te gaan op de wetenschappelijke relevantie van hun onderzoek, maar ook aandacht te besteden aan de maatschappelijke relevantie. Geesteswetenschappelijk onderzoek kan culturele, democratische, maatschappelijke of economische relevantie hebben – of een combinatie daarvan. Deze vormen van relevantie zijn gebaseerd op de aanbeveling van de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT), met de titel *Alfa en Gamma stralen. Valorisatiebeleid voor de Alfa- en Gamma wetenschappen* uit 2007.' Gerritsen legt uit: 'Onderzoek heeft culturele relevantie als het leden van de samenleving cultureel verrijkt door een beter begrip van de mens en zijn cultuur. Het heeft democratische relevantie als het bijdraagt aan het vormgeven van burgerschap, door het versterken van politieke participatie of als het inzichten oplevert die belangrijk zijn voor de ontwikkeling van beleid.' Maatschappelijke relevantie van onderzoek draait om het vergroten van de weerbaarheid en duur-

Anita Twaalfhovenis hoofdredacteur van *Boekman*

zaamheid van de samenleving, door sociale en culturele aspecten van belangrijke, hedendaagse vraagstukken te bestuderen. Bij de economische relevantie gaat het erom of onderzoek producten voortbrengt waarmee geld kan worden verdiend.

‘NWO moedigt onderzoekers aan om al bij de opzet van hun onderzoek na te denken over de bijdrage aan de maatschappij en al direct de relevante *stakeholders* bij het onderzoek te betrekken’, zegt zij. ‘Ook relevant is dan de vraag hoe de doelgroep buiten de wetenschap te bereiken is. Het gaat daarbij nog steeds om wetenschappelijk langetermijnonderzoek, waarbij oog is voor de wisselwerking tussen onderzoek en maatschappij. Dit ter onderscheid van opdrachtonderzoek, waarbij de opdrachtgever een concrete vraag heeft, waarop de onderzoeker in een veelal beperkt tijdbestek een antwoord formuleert.’

Toekomstige agenda

Hoe ziet Ton Bevers de toekomstige agenda van onderzoekers? ‘Het huidige cultuurbeleid zal ongetwijfeld nieuwe onderzoeksvragen oproepen, bijvoorbeeld over het aanboren van meer alternatieve inkomstenbronnen als de publieke financiering drastisch vermindert. Maar gewoonlijk loopt de praktijk vooruit op de theorie en het onderzoek. Ik geloof dus niet zo erg in het te hulp schieten van onderzoek bij het oplossen van dit soort problemen. Net zo min heeft onderzoek in het recente verleden geholpen om jongeren, ouderen en bewoners van achterstandswijken in groten getale tot meer cultuurdeelname te bewegen. Daarmee bagatelliseer ik dat onderzoek niet. Het draagt immers wel bij aan meningsvorming, aan discussie en kritische reflectie over maakbaarheid en haalbaarheid.’ Maar Bevers ziet onderzoeksresultaten niet als een medicijn tegen urgente beleidsproblemen in de cultuursector.

In NWO-programma’s staan ook maatschappelijk geïnspireerde vraagstukken

centraal, benadrukt Elske Gerritsen. Zoals in het programma Culturele Dynamiek, een meerjarig onderzoeksprogramma dat draait om de wisselwerking tussen cultuur en identiteit. ‘In het debat over identiteit, cohesie en toekomst van de samenleving is het begrip cultuur centraal komen te staan. Culturele verschillen liggen vaak aan de wortel van huidige maatschappelijke problemen, maar kunnen ook de sleutel tot de oplossing vormen. Onderzoekers kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan het debat over de functie van cultuur in de samenleving.’

Of, een ander voorbeeld: het bijna voltooide NWO-programma Transformaties in Kunst en Cultuur, waarin onderzoek wordt gedaan naar de effecten die de toegenomen technologisering, mondialisering en commercialisering hebben gehad op ons begrip van en omgang met kunst en cultuur. Gerritsen: ‘De resultaten van deze onderzoeksprogramma’s leveren niet een-op-een antwoorden op beleidsvragen, maar kunnen wel helpen een kritische, reflectieve houding te ontwikkelen waarop toekomstig beleid gestoeld kan worden.’

Bevers pleit met het oog op de toekomst voor meer regie. ‘Ik heb de indruk dat het beleidsgerichte onderzoek in de cultuursector tamelijk versnipperd is, dat er veel overlap is en dat de kwaliteit van de probleemstelling en opzet van onderzoek verbeterd kunnen worden. Ik pleit niet voor meer geld naar onderzoekers of voor meer onderzoeksbureaucratie en onderzoeksprogrammering, maar een beetje meer regie zou wel wenselijk zijn. Misschien dat de Raad voor Cultuur en de Boekmanstichting hierin een rol kunnen vervullen.’